

Sajátos viszony

A „NYUGAT” ÉS MAGYARORSZÁG REPREZENTÁCIÓJA A POLITIKAI,
AZ ÉRTELMISÉGI ÉS AZ ALTERNATÍV KULTÚRÁBAN, 1963–2015

Nyugati nyitás

Magyarországon a szocialista időszak vége felé a politikai, az értelmiségi és az alternatív kultúra újraalkotta a „Nyugat” képét.¹ A szemléletváltás az 1960-as évek elején-közepén indult el, amikor a magyar elit elkezdett a szocialista piaccal kapcsolatos terveket szőni – ezekből nőtt ki az 1968-ban bevezetett „új magyar gazdasági mechanizmus” –, és Magyarország fokozatosan megnyílt a nyugati gazdaság és pénzügyi intézmények felé. Felhagytak a „burzsoá, kapitalista Nyugat” sztálini érára jellemző, teljes elutasításával, és az elit mindinkább támogatta a kapitalista világgal való „felelősségteljes” és „mérsékelt” konfrontációt – avagy, miként a hatvanas évek végén a rezsim egyik értelmiségi képviselője fogalmazott, az „antiimperialista békepolitikát”.² Jóllehet hivatalosan a „Nyugat” a kommunista

időszak végéig ideológiai ellenség maradt, az elit egyre inkább azt a felfogást erősítette, hogy a szocialista és a kapitalista rendszer képes gazdasági értelemben önállóan megállni, és békésen létezni egymás mellett, fenntartva az egymástól eltérő társadalmi és gazdasági berendezkedésüket.³ Az 1960-as években a szocialista elit a „Nyugat” árnyaltabb képét alakította ki: kapitalista rendszere ugyan továbbra is állandó kritika tárgya maradt, a fiatalabb nemzedék „progresszív Nyugatjában” azonban fölfedezték a vasfüggöny mögötti, ígéretes új szövetségest.⁴ Mint látni fogjuk, az 1970-es évek végére az állam feladta azt a reményét, hogy majd a progresszív Nyugat belülről kiüresíti a kapitalizmust, viszont mind nagyobb hangsúlyt kapott a régió mint szükséges gazdasági partner, amellyel szemben az érintkezések során a szocializmus nyilvánvalóvá teheti felsőbbrendűségét. Ezzel

párhuzamosan a „Nyugat” képe fokozatosan európaivá lett, a fókusz eltávolodott az amerikai imperializmustól (és kisebb mértékben a náci rezsim utódjának tekintett Nyugat-Németországtól), a hangsúly pedig áthelyeződött a Nyugat-Európához fűződő kulturális és gazdasági kapcsolatokra, benne Magyarországnak az európai béke és biztonság megőrzésében játszott felelősségteljes szerepére. Ebben az időszakban azonban mindvégig hallatták a hangjukat olyan másként gondolkodók, akik kétségbe vonták, hogy az államnak joga lenne megszabni, milyennek kell látni a Nyugatot, akik a nyugati antiimperializmusból másféle ihletet merítettek, akik a Nyugat-elle-

nes kritikákat a saját társadalmukra alkalmazták, és akik a Nyugat képének újraalkotásával morális alternatívát kínáltak a rothadó államszocializmussal szemben.

Az 1956-os forradalom leverése után a kommunista hatalom stabilitásához az elit elengedhetetlen feltételnek tekintette a viszonylag magas életszínvonalat, s a fokozatos nyitás leginkább ennek fenntarthatósága miatt volt szükséges. A jobbra export-orientált magyar gazdaság fejlődése nagyban függött a nyugat-európai országokkal, elsősorban pedig Nyugat-Németországgal folytatott, kiegyensúlyozott kereskedelmi kapcsolatoktól.

ÖV ALATT

Pjotr Jakovlevics Csaadajev

„Oroszország két világ között”

Mert sohasem tartottunk lépést a többi néppel: nem tartozunk az emberi nem egyik nagy családjához sem; nem vagyunk sem nyugatiak, sem keletiek, és nem rendelkezünk egyikük hagyományaival sem. Mint-hogy időn kívül állunk, bennünket nem érintett az emberi nem általános nevelődése.

Nézzén körül. Nem áll-e mindenki fél lábbal a levegőben? Mintha mindenki utazna. Senki számára nincs meghatározott létezési szféra, semmivel kapcsolatban nincsenek jó szokások, semmire nincs szabály, még csak otthon sincsen; semmi, ami kötné az embert, semmi, ami rokonszenvét, szeretetét fölébresztené, semmi tartós, semmi maradandó: minden elmúlik, minden elfolyik anélkül, hogy az emberben vagy körülötte nyomot hagyna. Mintha csak táboroznánk lakásainkban, mintha idegenek volnánk családjainkban, mintha vándo-

Magyarország számára ugyanilyen fontos volt az is, hogy hozzáférjen az amerikai és a nyugat-európai technikai vívmányokhoz és szakértelemhez. Az 1956 után rákényszerített nemzetközi elszigetelődést fokozatosan megtörte, 1963–64-ben több nyugat-európai országgal újra fölvetta a diplomáciai kapcsolatokat, 1966-ban az Egyesült Államokkal is, majd 1967-ben ugyanebből a célból tárgyalásokat kezdett Nyugat-Németországgal.⁵

A „Nyugatról” alkotott kép átalakulását az is elősegítette, hogy a vasfüggöny az utazási lehetőségek és a kulturális kapcsolatok bővülése révén egyre átjárhatóbbá vált. A magyar kormány tanulmányi utakkal és ösztöndíjakkal támo-

gatta a szakembereket és a tudósokat, 1961 és 1969 között komoly diplomáciai erőfeszítéseket tett, hogy ezeket a kapcsolatokat intézményesítse, előbb Franciaországgal, aztán Németországgal, majd az Egyesült Államokkal.⁶ 1964-től egyre több magyar közgazdász utazott az Egyesült Államokba a Ford Fellowship révén.⁷ Ebben az időszakban negyvenöt magyar diákból egy tanult Nyugaton, ami a legmagasabb arány volt a blokkban.⁸ 1964-ben a magyar állampolgárok a kommunista blokkon belül a legtöbb országba vízummentesen utazhattak. 1964-ben és 1965-ben háromszor annyi magyar turista utazott Nyugatra (156 887, illetve 165 254), mint 1962-ben (55 374), de

rok volnánk városainkban, vándorabak sztyeppjeink pásztorainál, mert ők erősebben kötődnek pusztáikhoz, mint mi a városainkhoz.

A népek történetének érdekes korszaka a népek kamaszkora; képességeik ekkor bontakoznak ki a legerőteljesebben, ennek emléke felnőtt koruk öröme és tanulsága. Ami bennünket illet: nekünk nincs ilyesmi. Eleinte vad barbárság, azután közönséges babona, majd kegyetlen és megalázó idegen uralom, amelynek szellemét később örökölte a nemzeti hatalom

– ez ifjúságunk szomorú története. A népek morális erőinek túláradása, a tevékenység, a féktelen játék kora – nálunk nem volt semmi ehhez hasonló. Társadalmi életünknek azt a korszakát, amely ennek az időnek megfelel, sötét és egyhangú, erőtlen, lankadt élet töltötte ki, nem élénkítette más, csak a gáztett, és nem enyhítette, csak a szolgaság. Nincsenek kedves emlékek, nincsenek bűbájos képek az emlékezetben, komoly tanulságok a nemzeti hagyományban. Tekintse át a magunk mögött hagyott századokat, az általunk benépesített

a növekedés 1963-hoz (107 294) képest is jelentős volt.⁹ 1968-ban több turista látogatott Magyarországra (4,3 millió), mint Jugoszláviába (3,8 millió). 1969-ben már hatmillióan érkeztek Magyarországra, ezek fele átutazóként.¹⁰ A nyugati kulturális termékek importját is bátorították. Kádár János 1964-ben így fogalmazott: „Abszolút szükség van a kulturális kapcsolatokra, mi ugyanis hiszünk a népek barátságában [...] Persze a békés egymás mellett élésnek megvannak a maga kockázata. De ez teljesen természetes: a művészetnek, a rendszerek összehasonlításának megvan a maga kockázata. De mi vállaljuk ezt a kockázatot.”¹¹ Azok után, hogy az 1960-as évek

közepétől bevezették az „ablak Nyugatra” politikáját, a magyarok számára egyaránt egyre elérhetőbbé vált a nyugati kultúra fő áramlata és radikális vonulata is.¹² A közvélemény egyre nagyobb mértékben befolyásolhatta, hogy mely irodalmi művek jelenjenek meg fordításban, vagy hogy mely külföldi filmeket forgalmazzák itthon, jóllehet egyes nyugati alkotások alacsony színvonala aggodalmat váltott ki, és a cenzorok továbbra is nagy hatalommal rendelkeztek.¹³ Az életmód forradalmát bemutató alkotások közül azonban néhány a mozikba kerülhetett, amennyiben nem sértették a „szocialista erkölcsöt”. A *Mechanikus narancsot* be-

földet: nem fog találni egyetlen vonzó emléket, egyetlen olyan értékes műemléket, amely nyomatékkal beszélne az elmúlt időkről, amely elevenen és festőien idézné őket. Mi csak a legszűkebb jelenben élünk, múlt és jövő nélkül, teljes szélcsendben. És ha időnként mozgolódunk, az nem valamely közös jó reményében vagy óhajta miatt történik, hanem a csecsemőéhez hasonló gyerekes könnyelműségből, aki feláll, és kinyújtja kezét a csörgő után, amit dajkája tart elé.

Mi törvénytelen gyermekként jöttünk a világra, nincs örökségünk, nincs

kapcsolatunk azokhoz az emberekhez, akik a földön előttünk jártak; szívéinkben nincsen semmilyen saját létünket megelőző tanulság. Mindegyikünknek magának kell megpróbálnia összekötni a családban az elszakadt szálakat. Ami más népeknél szokás és ösztön, azt nekünk kalapácsütésekkel kell a fejünkbe vernünk. Emlékeink csak a tegnapi napig vezethetők vissza; úgymond idegenek vagyunk saját magunk számára. Ilyen furcsán mozgunk az időben, hogy amint haladunk, visszavonhatatlanul kicsúszik kezünk közül a tegnap. Ez természetes következménye csupa átvételből és

tiltották, a *Szelíd motorosok* viszont a legnagyobb nemzetközi siker lett az 1970-es évek elején.¹⁴ Különösen azok a művek kaptak támogatást, amelyek a nyugati kapitalizmust és imperializmust bírálták, így például Pontecorvo *Az algíri csata* című filmje, valamint a nyugati beat és folk zene. A világ radikális popkultúrájának szerzeményeit – mint például Pete Seeger,¹⁵ Bob Dylan vagy a dél-amerikai radikalizmus dalait – valóban lefordították magyarra. A kiadók azzal büszkélkedtek, hogy a progresszív gondolatokat előbb eljuttatták a magyar közönséghez, mint a nyugati kiadók a maguk olvasóihoz: Sartre önéletrajzi regénye, *A szavak* előbb

jelent meg Magyarországon, mint Párizsban; Allan Ginsberg beat antológiája, az *Üvöltés* teljes változatát Magyarországon előbb adták ki, mint az Egyesült Államokban.¹⁶ *A New Musical Express* című brit zenei hetilapra elő lehetett fizetni.¹⁷

A Nyugatról alkotott kép szabályozása

A politikai beszédekben és az értelmiségi lapokban a hatóságok előszeretettel hangsúlyozták az újdonsült nyitást a nyugati világ felé. Mint Aczél György a Pártfőiskolán 1968-ban tartott beszédében megjegyezte, „nem szigetelhetjük el ma-

utánzásból álló kultúránknak. Nálunk nincs belső fejlődés, természetes haladás; az új eszmék elsöprik a régiéket, mert nem következnek belőlük, s ki tudja, honnan pottyannak. Kész eszméket veszünk át, ezért az a kitörülhetetlen nyom, amit az előre haladó gondolatmenet hagy a tudatban, s ami ennek erejét adja, nem bázárdálja szellemünket. Növekszünk, de nem nővünk fel; haladunk, de rézsútos vonalon, másképp mondván: azon, ami nem vezet célhoz. Olyanok vagyunk, mint a gyermek, akit nem szoktattak hozzá, hogy maga gondolkozzék; felnő, és nincs semmi sajátja,

minden tudása lényé felszínén van, egész lelke kívül saját magán. Ez pontosan a mi esetünk.

Következésképpen mindegyikünkben hiányzik bizonyos magabiztosság, logika, bizonyos rendszere a gondolkodásnak. A Nyugat szillogizmusa ismeretlen a számunkra. Van valami, a léhaságnál is több, még a legjobb fejekben is. Legjobb gondolataink összefüggés és folyamatosság híján terméketlen káprázatok, megbénulnak agyunkban. Az ember természetéből fakad, hogy elvész, amikor nem talál módot rá, hogy kapcsolódjék ahhoz,

gunkat a burzsoá világtól; sőt, nem is vágyunk arra, hogy elszigetelődjünk. Épp ellenkezőleg. Mivel meg vagyunk győződve arról, hogy az elveink vonzóbbak, határozottan szót emelünk a kapcsolattartás mellett [...]”.¹⁸ Másutt a magyar szocialista kultúra fejlődését hangsúlyozta:

Követelik, hogy zárjuk le a határokat a kulturális, szellemi csereforgalom előtt, izolálni akarják kultúránkat. Ennek megvalósítása azonban lehetetlen, de ha mégis így tennénk, olyan mesterségesen előállított helyzetet teremtenénk, amely tájékoztatlaná, tudatlanná, gyengévé és erőtlenné tenne bennünket, hiszen üvegházban nem nő fel életerős növény.¹⁹

A kulturális nyitottságot hangsúlyozó retorika ellenére a Nyugatról alkotott képeknek mégis inkább az volt a céljuk, hogy a szocializmus és a kapitalizmus közötti mélyszeges ideológiai szakadékot hangsúlyozzák, és nem az, hogy a kettő kulturális hasonlóságait keressék. Péteri György így írt erről: „*az államszocialista projekt alapvető ellentmondása* [a szerző kiemelése] abban rejlett, hogy jóllehet a modernitás és a modernizáló fejlesztések szükségszerűsége mellett törtek lándzsát, ugyanakkor arra törekedtek, hogy ezzel a rendszer kivételességét bizonyítsák, és nem arra, hogy tompítsák a kapitalizmus és a szocializmus közötti éles különb-

ami előtte volt és utána lesz; ilyenkor minden konzisztenciája, minden bizonyossága elhagyja; az állandóság érzése nem vezet többé, s így útját vesztetten áll a világban. Minden országban vannak ilyen eltévedt lények; nálunk ez az általános jelleg.

Holott a világ két nagy része, Kelet és Nyugat között állva, egyfelől Kínán, másfelől Németországon könyökölve, egyesíteniünk kellene magunkban a szellemi világ két nagy princípiumát, a képzeletet és az ésszt, és egybefognunk civilizációnkban a világ egész történelmét. A Gondviselés nem ezt a szerepet

osztotta ki nekünk, sőt úgy látszik, hogy egyáltalán nem foglalkozott sorunkkal. Ránk nézve felfüggesztette az emberek elméjére jótékonyan ható tevékenységét, teljesen magunkra hagyott, semmilyen tekintetben nem törődött velünk, semmire sem akart megtanítani. Az idők tapasztalata nem létezik számunkra; a korszakok és nemzedékek gyümölcstelenül múltak el számunkra. Úgy nézünk ki, mintha ránk nézve visszavonták volna az emberiség általános törvényét. Magányosak vagyunk a világban, semmit nem adtunk neki, semmit nem vetünk el tőle; egyetlen gondolatot sem

ségeket.”²⁰ Az 1960-as években azonban meglehetősen nehéznek bizonyult továbbra is fenntartani ezt a különbségtételt: a szocialista kultúra fősodra egyre kevésbé vett tudomást a sztálini időszaknak a Nyugattal nyíltan szembeforduló, a katonai és politikai konfrontációt hangsúlyozó diskurzusról, helyette a békés egymás mellett élést és a kapitalista országokkal folytatott gazdasági versenyt helyezte előtérbe, sőt, a nyugati gazdaságok egyes jellemző vonásait – mint a fogyasztói társadalom és a piacgazdaság – igyekezett befogadni.

A hatalom képviselői ebben a helyzetben fedezték fel a *minden-napi életet*, mint olyan fontos tere-

pet, amely még megmaradt a kapitalizmus és a szocializmus közötti különbségtétel jól megragadható tematikájának a szocialisták számára.²¹ Az értelmiségi és a populáris sajtó egyaránt rendre beszámolt arról, hogy emberek hogyan élnek távoli kontinenseken, vagy hogy a nyugat-európai és az észak-amerikai fiatalok milyen szubkultúrákat alakítottak ki. Bizonyos életstílusokról kifejezetten pozitívan nyilvánultak meg, a vietnámi parasztot, aki békésen műveli a rizsföldet, a munkásokat, akik rohammunkában húztak fel papírgyárat a dzsungelben, vagy az értelmiségieket, akik új iskolákat alapítottak eldugott vietnámi fal-

vetettünk az emberi gondolatok tömegebe, semmivel nem járultunk hozzá az emberi szellem haladásához, s ami ebből a haladásból nekünk jutott, azt eltorzítottuk. Társadalmi létünk első pillanatától kezdve semmi nem származott belőlünk az emberiség közös javára; egyetlen hasznos gondolat sem csírázott ki hazánk terméketlen talajából, egyetlen nagy igazság sem kapott szárnyra körünkből; nem vettük magunknak a fáradságot, hogy bármit magunk eszeljünk ki, és mindabból, amit mások kigondoltak, csak a haszontalan fényűzést, csalóka látzatokat vettük át.

Csaadajev történetfilozófiai és nemzetkarakterológiai elmélkedései 1836-ban jelentek meg, hatalmas botrányt váltottak ki, s a szerző elleni kivételes rendőri eljáráshoz vezettek – ám hatásuk a 19. századi orosz társadalmi gondolkodásra beláthatatlanul nagy volt.

Forrás: Pjotr Jakovlevics Csaadajev: *Filozófiai levelek egy hölgyhöz*. Fordította Fränkel Anna. Az utószót és jegyzeteket írta Erdélyi Ágnes. Magyar Helikon, 1981. Öv alatti sorainkat az első levélből idéztük: 9–39.

vakban, mind a felelős szocialista állampolgár követendő példáiként mutatták be.²²

Ezzel szemben elutasították a nyugati életstílus számos változatát, mint morálisan romlott, önző fogyasztói életformákat. A fogyasztásról, fogyasztói társadalomról és az ehhez kapcsolódó életstílusról szóló írások lettek azok az eszközök, melyek révén figyelmeztették a szocialista állampolgárokat, hogy a Nyugat, bár az ott élők között egyre erősödik a progresszív tudatosság, lényegét tekintve azért továbbra is az erkölcsi tekintetben hanyatló kapitalizmus otthona. Érdeemes megjegyezni, hogy a magyar közbeszédben ekként megjelentett nyugati életstílus leírása elsősorban a kortárs észak-amerikai társadalomkritikai írások fordításaira támaszkodott. Ezek a munkák az egyre szélesebb körben elterjedő fogyasztói szemlélet erkölcsi és társadalmi következményeivel foglalkoztak, és általában úgy mutatták be a nyugati társadalmakat, mint amelyek virágzása pusztán illúzió, mert valójában súlyos adósságok terhelik őket, állandósult instabilitásuk pedig kollektív diszkomfortérzetet vált ki az ott élőkben.²³ Mint azt a *Valóság* hasábjain az 1962-es Világifjúsági Fórumról szóló beszámoló megállapítja, a „burzsoá” társadalomkritika a kapitalista országok fiatalságát „elveszett

nemzedéknek” tekinti.²⁴ A kortárs kapitalista életforma ellentmondásait feltáró nyugati kommunista szerzők – mint Ernst Fischer vagy André Gorz – gyakorta helyet kaptak a társadalmi kérdésekkel foglalkozó lapokban. Ezek a cikkek azt hangsúlyozták, hogy a kapitalizmus mindennapjait átjárja a reménytelenség, az egoizmus, valamint a fennkölttség hiánya.²⁵

A szocialista/nyugati ellentmondás fenntartásának egy másik forrása az volt, hogy a fejlett világról a fejletlen világra helyezték át a fókuszot. Itt az Európán kívüli, újonnan gyarmatosított és független államok küzdelmei adtak tápot az ideológiai rendszerek különbségeinek megerősítéséhez. Míg a békes egymás mellett élést és a mind szélesebb körű európai gazdasági együttműködést úgy tekintették, hogy azok elfedik az ifjúság elől a kapitalizmus és a szocializmus között létező különbségeket, addig a „harmadik világ” felfedi a két rendszer valódi eltéréseit.

Ebből a szempontból Vietnám fontos példa: a konfliktus révén azt nyomatékosították, hogy a kapitalista Nyugat továbbra is ugyanaz az imperialista agresszor, ami mindig is volt. 1966-ban és 1973-ban fényképgyűjtemények jelentek meg, amelyek a Nyugat és a szocialista

Kelet egymással éles ellentétben álló tevékenységeit mutatták be. Ezekben a munkákban a Nyugat az örök imperialistaként jelent meg egy olyan narratívában, amely a náci imperializmustól a francia kolonializmuson át ívelt az amerikaiak délkelet-ázsiai beavatkozásáig. A szocialista Kelet ezzel szemben úgy jelent meg ezekben a könyvekben, mint felelős és megbízható partner: a Szovjetunió, Csehszlovákia és Magyarország által biztosított orvosi, gazdasági és technikai segítséget emelték ki.²⁶

A diskurzus harmadik területe a „progresszív Nyugat” megjelenése volt. Az 1960-as évek közepétől megsokasodtak a saját rendszerük imperializmusa és demokratikus deficitjei ellen tiltakozó diákmozgalmak, ami a magyar vezetés számára lehetőséget adott egy új Nyugat-kép kialakítására. A nyugati aktivisták programjairól szóló ismertetések nemcsak azt jelentették, hogy a rendszer szemtanúi erősítik meg a korrump, imperialista Nyugat képét, hanem azt az elképzelést is közvetítették, miszerint az új nemzedék szocializmusa belülről üresíti ki a nyugati kapitalizmust.²⁷ Ez a remény 1965 és 1968 között, a vietnámi háború idején élt a legerősebben, amikor a diák- és munkáslázadások tényét annak su-

galmazására használták, hogy világszerte formálódik egy progresszív és antiimperialista nemzedék.²⁸ Az állam megbízásából készült felmérések kimutatták, hogy a vietnámi háború leghevesebb összecsapásai idején a fiatal nemzedék körében általánosan elterjedt az Amerikáról mint romboló imperialista államról alkotott, negatív kép. Sőt, amikor a vietnámi konfliktus legválságosabb időszakában munkások és diákok határozottabb szembeszállásért emeltek szót, a közgazdasági elit igyekezett tompítani ezeket az érzéseket, attól tartottak ugyanis, hogy az Egyesült Államokkal szemben tanúsított túlzott ellenségeség alááshatja a nyugati technika behozatala érdekében tett erőfeszítéseket. A jelentésekből mindenestre az is kiderült, hogy ezek az érzelmek sokkal inkább irányultak az imperialista törekvések, semmint általában a Nyugat ellen. A más nyugati államok – különösen Franciaország – iránt megnyilvánuló csodálat még ekkor is erősen élt. Az Amerika-ellenesség mellé ráadásul a legritkább esetben társult csak szovjetpárti szemlélet.²⁹

Ám az új, „alternatív Nyugat” is csak bizonyos mértékig volt elfogadható. A nyugati radikálisokat a hatalom sokszor úgy tekintette, hogy „a világméretű kapitalizmus-sal szemben vívott csatában szövetségeseik, ugyanakkor veszélyesen

eretnek nézeteket képviselnek”.³⁰ Gyakran bírálták őket feltételezett anarchizmusuk miatt, hogy a komoly tartalommal szemben előnyben részesítik a forradalmi játszadózást, és hogy nem hajlandók elismerni a saját nemzeti kommunista pártjaikat vezetőiként.³¹ Az újonnan formálódó progresszív Nyugat miatt fellángoló lelkesedés lehűtésére azért volt szükség, mert a hatalom attól tartott, hogy a Magyarországon az 1960-as években végbemenő változások – az egyre szélesebb körben megjelenő fogyasztói szemlélet, a szocialista piac bevezetése, valamint a békés egymás mellett élés elve – arra a gondolatra indíthatják a fiatalokat, hogy csökken a kapitalizmus és a szocializmus közötti távolság. Ezért a nyugati újbaloldal művei rendszerint csak a pártelithez jutottak el, nem adták ki őket – ilyen volt például Herbert Marcuse *Egydimenziós embere*, amely arra a következtetésre jut, hogy a kapitalista és a szocialista államokban a bürokrata és technokrata elit által irányított, fejlett ipari társadalmak kialakulóban lévő formája nem különbözik egymástól. Egy nemzetközi felmérést pedig, amely az 1970-es években született, és a keleti társadalmi viszonyokat hasonlította össze a nyugatiakkal, a nyitottság nevében először meg akartak jelentetni Magyarországon, de

végül mégsem lehetett kiadni, mivel a következtetései azt sugallták, hogy a szocializmusban a munkások helyzete hasonló a kapitalizmusban élő munkásokéhoz.³²

Az antikapitalizmus kultúrája

Antikapitalizmusa révén nem csupán a szocialista állam tartotta fenn a Nyugat-ellenességet: ezek az eszmék különféle formákban olyan aktivista és politikai csoportosulásokra is hatást gyakoroltak, amelyek nézetei és tevékenysége gyakran a hivatalos álláspont kényelmetlen kísérőjelenségei voltak. Az 1956-os forradalmat követően sok népi értelmiségi – abban a hitben, hogy a szocialista status quo még mindig kisebb baj a vidéki Magyarország számára, mint a nyugati kapitalizmus vagy a materializmus – kiegyezett az újra megszilárdított hatalommal. Az 1960-as évek végén a baloldali radikálisok a modern ipari társadalom kritikájában a progresszív Nyugat felé fordultak, és ezek a kapcsolatok az 1960-as és 1970-es évek fiatal nemzedékének körében az aktivizmus igen hatásos formáit tudták életre hívni. Az 1960-as években a nyugati újbaloldal és a keleti, poszt-revizionista marxizmus által egyidejűleg újra fölfedezett idős Lukács

György társadalmi és kulturális hálózata ebben a tekintetben különösen figyelemre méltó. Lukács Belgrád rakparti lakása a baloldali értelmiségiek és kulturális alakok valóságos szalonjává vált, ahol olyan fiatal forradalmárok is megfordultak, mint a nyugatnémet Rudi Dutschke vagy a hasonlóan gondolkodó észak-amerikai fiatalok, mint Andrew Arató és Fekete János.³³ Heller Ágnes és Vajda Mihály – Lukács „budapesti iskolájának” két tagja – a nyugati újbaloldaltól vette azt a gondolatot az 1960-as évek végén, hogy az új, radikális nemzedék küzdelme közös, és ennek nem állhatja útját a vasfüggöny. Heller Ágnes értelmiségi-szakmai életéhez hozzátartozott, hogy gyakran utazott külföldre – 1968 előtt pedig a pártnak is tagja volt, mígnem Csehszlovákia szovjet lerohanásával kapcsolatban megfogalmazott bírálata miatt kizárták:

A '60-as években kimentem Németországba, mert akkor a szociológiai intézetnek a keretében ki tudtam menni, akkor megismerkedtem például Rudi Dutschkéval, és nagyon kellemes beszélgetéseket folytattunk. Jól látszott, hogyan alakul az új, közös légkör.³⁴

A marxista revizionisták és újbaloldali értelmiségiek budapesti iskolájának tagjai komoly erőfeszí-

téseket tettek annak érdekében, hogy elméleti különbséget állítsanak fel a szocialista és a kapitalista fogyasztói társadalom között. Ebben az időszakban a budapesti iskola azt az álláspontot képviselte, hogy bár a nyugati társadalmakban jelen vannak a fiatal, progresszív erők, ennek ellenére a „Nyugat” mint olyan továbbra is a kapitalizmus hazája. Lukácsot olvasva Vajda Mihály 1968-ban azt állította, hogy a kortárs Nyugaton a fogyasztás jellemzően magas szintje a kapitalizmus fejlődésében új lépéscsőfokot jelöl ki. Vajda elméletben elutasította azt az elképzelést, amely szerint ez a jelenség akár egy igazságosabb társadalom, akár a jövőbeni szocializmus felé tartó lépést jelentene. Mint rámutatott, az individualizált és manipulált fogyasztás elidegenedést váltott ki, és fenntartotta a munkások általános tehetetlenségét.³⁵

Heller Ágnes, az iskola idősebb nemzedékének befolyásos tagja szerint a fogyasztás az a lényeges mechanizmus, amely a modern kapitalista társadalmakat strukturálja, és nagyrészt ez okozza a társadalmi-lelki gondokat. Nyugaton általában a fogyasztás határozza meg az élet jelentősebb szféráit: a munka a rákövetkező fogyasztás szükségszerű eszközeként jelenik

meg csupán, és a szabadidő legitimitását is ez adja. A fogyasztási cikkek termelésének mechanizmusa folytán a fogyasztás pusztá ismétlés, amelynek során mindenki kénytelen ugyanazokat a dolgokat és ugyanúgy fogyasztani.³⁶

Heller fogyasztáskritikája a szocializmus és a kapitalizmus, végző soron pedig a „jó” és a „rossz” társadalom különbségének tágabb kérdésével foglalkozott. Heller érvelése szerint a Nyugat mint fogyasztói rezsim megfosztotta az egyént az önálló döntéshozás képességétől, ami az egyén feloldódásához vezetett. A kapitalista rendszer először is kiirtotta a munkahelyekről az önálló kezdeményezés, a felelősség és a személyes kapcsolat lehetőségét. Majd a szabadidő eltöltése, a magánélet és az érzelmi kapcsolatok is egységessé váltak, az identitás egyéni kifejeződése inkább a konvencióban, semmint a „valódi személyiségben” mutatkozott meg. Harmadsorban az újonnan rutinná lett mindennapi élet tönkretette a valódi közösségeket, mivel ezek a csoportok csupán felszínes formalitások révén és nem valódi kapcsolatokon, hiteles közös célokon, közös értékeken és érdekeken keresztül érintkeztek egymással. Negyedsorban mindezek a tényezők elidegenedett, konformista, mentálisan eltompult személyiségeket termeltek ki,

akik nem képesek autonóm módon cselekedni, társadalmi-politikai újításokkal előállni, továbbá magányosan, erkölcsi félelemben élnek.³⁷

Az az elképzelés, hogy éles különbséget lehet tenni a nyugati individualista fogyasztói társadalom és a potenciálisan progresszív, antikapitalista Kelet között, a baloldali radikálisok és értelmiségiek körén túl is jelentős hatást gyakorolt a magyar állampolgárokra a kései szocializmus idején. Somogyi Győző képzőművész és ökológiai aktivista – aki nemzedéke szerepét abban látta, hogy felismerte a materiális-technikai világ romlottságát, és kezdeményezte a szükséges spirituális fordulatot – 2008-ban elmélkedett az „1968-asok” kudarcáról. Számára a Nyugat egyet jelentett a fogyasztói szemlélet kísértésével. „Nem az volt a legnagyobb kelepce ennek a nemzedéknek, hogy kommunista elnyomás alatt élt, hanem az, hogy a nyugati demokráciák felé ácsingózott, állandóan Amerikán, Pepsi Colán, farmernadrágon, rockzenén ábrándozott, és ez még sokkal károsabb volt.”³⁸ Somogyi kamaszkori szocializációja fantasztikus közegben ment végbe, melynek meghatározó elemei a zsidó miszticizmus, a klasszikus európai magaskultúra

és a katolikus vallásosság voltak. Egy rövid ideig a számára oly fontos spirituális értékeket azáltal gondolta megvédeni, hogy a fogyasztói szemléletű Nyugatot baloldali radikális, elsősorban maoista alapokon támadta. Úgy tűnt, a fogyasztói kapitalizmus marxista kritikája, illetve a baloldali radikalizmus megfelelnek azoknak az eszményeknek, amelyek szellemében 1968 és 1975 között Budapest munkáskerületeiben katolikus „munkáspapként” segítette az elesetteket. Míg azonban a maoizmussal hamarosan leszámolt, a katolikus spiritualizmus a későbbiekben is jelentős mértékben motiválta abban, hogy elutasítsa az anyagi világot és a technikai civilizációt.

Az 1960-as és az 1970-es években a katolikus aktivizmus kialakulásában fontos szerepet játszott a valódi spirituális értékek kialakításának középpontba helyezése és a nyugati kapitalizmus elutasítása – ez utóbbit tekintették a legfőbb veszélynek, melynek révén az anyagi világ belopja magát az emberi lélekbe. Különösen érvényes volt ez az olyan kis, non-konform közösségek esetében, mint a titkos Regnum Marianum csoport. Az 1960-as évek végére jelentős befolyásra szert tett fiatal laikus aktivisták és papok egy új nemzedéke. A hívő

katolikus családokban nevelkedett és spirituális értékeket kereső katolikus aktivisták új csoportját az az elképzelés motiválta, hogy újraélesztik a vallásos kultúrát, és eljutnak a fiatalokhoz. A második vatikáni zsinattól fellelkesülve elszántan törekedtek arra, hogy újra-szervezzék az elkötelezett katolikus közösségeket, amelyeket a szemük láttára kezdtek ki a megélhetésért folytatott mindennapi munka és a fogyasztói javak utáni hajszája okozta félelmek.

A katolikus aktivisták új nemzedéke a spirituális vagy anyagi értékek és javak közös tulajdonát hangsúlyozta. Úgy vélték, „a lélek kincseinek”, de még az anyagi javaknak – például egy darab földnek vagy egy háznak – a megosztása is fontos eszköze lehet a közösség-építésnek. A Regnum Marianum aktivistái különösen fontos spirituális értéknek tekintették, hogy a közös érdek nevében lemondjanak az anyagi javakról és a tulajdonukat megosszák másokkal.³⁹ Ebből a szempontból számukra az ateista kommunisták és a materialista nyugati kapitalisták egyaránt fenyegetést jelentettek. Ám míg a kommunistákat nyilvánvaló ellenségként fogták fel, a kapitalizmus csábításától félték, mivel szerintük az képes álcázni magát. „Ott az embereknek a fogyasztói társadalomban a szívét csábítják el, s míg az

erőszaknak sokan ellent tudnak állni, addig az anyagi csábításnak, anyagi és erkölcsi csábításnak jóval nehezebb”.⁴⁰ A piaccal és a fogyasztói szemlélettel szemben táplált, vallási alapú ellenérzések azonban nem feltétlenül jelentik a Nyugat elutasítását is. Emlékeik szerint a katolikus aktivisták, így Hajba Jutka, a Nyugatra mint a viszonylagos egzisztenciális biztonság és az anyagi szűkösségtől való mentesség otthonára tekintettek, ami ellentétben állt a magyar hiánygazdaságról és a mindennapi élet anyagi bizonytalanságáról szerzett tapasztalataikkal.⁴¹

Felforgató olvasmányok

Amikor a nyugati kapitalizmusról alkotott negatív kép megerősítése érdekében előtérbe került a tekintélyellenes és fogyasztói szemlélet-ellenes progresszív társadalomkritika, annak megvoltak a maga kockázatai. Akár az állam ellen is lehetett fordítani, mivel az bevezetett bizonyos piaci, fogyasztói és individualizációs elemeket, amelyeket jobb lett volna a vasfüggöny másik oldalán hagyni. A gyorsuló gazdasági integrációt, az új gazdasági mechanizmus piacosító kísérletét, a technokraták egyre meghatározóbb szerepét Keleten és Nyugaton, valamint a technikai

forradalom iránti, vasfüggönyön átívelő lelkesedést egyesek a kapitalista és a szocialista világrend konvergenciájának nyilvánvaló bizonyítékaként értékelték.⁴²

1968 júniusában, öt hónappal az új gazdasági mechanizmus bevezetése után maoista felforgatás vádjával perbe fogtak egy radikális baloldali aktivistákból álló csoportot.⁴³ Többük szerint az új gazdasági mechanizmus olyan program volt, amely az 1956-os, levert revizionizmust élesztette újjá.⁴⁴ A csoport fiatal radikálisai azt a nézetet képviselték, hogy a Nyugat fogyasztói szemléletű, súlyosan elidegenedett társadalmakból áll, és attól tartottak, hogy az új gazdasági mechanizmus a magyar társadalom „elnyugatosodásához”, valamint a munkások újbóli kizsákmányolásához vezetne. Simon Péter „Kinek a gyára?” című kézírata azt feltételezi, hogy az új gazdasági mechanizmus a profit megjelenésével egy új burzsoá osztály kialakulását segítené elő.⁴⁵ Ezek a folyamatok végül a nyugatihoz hasonló társadalom létrejöttéhez vezetnének: a kicsinyes burzsoá szemléletű egyének felhalmozódnának, és a munkásoknál nagyobb jövedelemre tennének szert, amivel tovább nőlnének az 1960-as évekre már amúgy is elég jelentőssé vált egyenlőtlenségeket.⁴⁶ (A rendőrség a per során előszeretettel használta ezt az írást

a csoport eretnek nézeteinek dokumentumaként.)

Jóllehet a Budapesti Iskola a Nyugat kritikáját fogalmazta meg, az a tény, hogy olvasták a kortárs újbaloldali elméleti munkákat, magában hordozott bizonyos rendszerellenes veszélyeket is. A későbbiekben – különösen 1989 után – Heller és Vajda azt hangsúlyozta, hogy végül felismerték, milyen mélyen gyökerező különbségek vannak köztük és a nyugati újbaloldal között, aminek igazolásaképp a nyugati szélsőségesekkel és terroristákkal az 1970-es évek közepén lezajlott találkozásokra hivatkoztak. Ezt megelőzően azonban még látták annak lehetőségét, hogy közös erővel lépjenek föl a politikai fejlődés során a kapitalizmusban és a kommunizmusban akkorra egyaránt kialakuló, bürokratikus, racionalizált és elidegenítő jelenségekkel szemben.⁴⁷ 1969-ben Heller úgy látta, hogy reneszánszát éli a hiteles nemzetközi mozgalom sikeres küzdelméhez elengedhetetlen eszköznnek tekintett marxizmus.⁴⁸ Elvetették a munkásosztály forradalmi potenciálját, és úgy vélték, a háború utáni gazdasági fellendülés során a nyugat-európai burzsoá kapitalista rendszerek túlságosan is sikeresen integrálták ezt a réteget, Keleten pedig túlságosan

depolitizálódott és elidegenedett ahhoz, hogy a társadalmi változást hitelesen közvetítse.⁴⁹ Heller inkább a diákok által vezetett nyugati tüntetésekben látta egy olyan széleskörű összefogás előjelét, amely ellenállhat a modern, bürokratikus, iparosodott és elidegenedett rendszereknek, és amely végül a fiatalok lázadásává terebélyesedhet a vasfüggöny mindkét oldalán.⁵⁰ Az itthoni marxista revizionisták (Heller és Vajda mellett elsősorban a fiatal Bence György), valamint a nyugati újbaloldal gondolkodói leszámoltak a szocializmus és a kapitalizmus közötti különbségekkel: azt állították, hogy a két rendszer csupán a modern ipari, bürokratikus rendszerek két formája, mindkettő elidegeníti a népességét, megreformálásukhoz pedig a vasfüggönyön átívelő, közös küzdelemre van szükség. Még az olyan idősebb, nem marxista értelmiségiek is, mint Bibó István, szorosán követték az újbaloldal vitáit, és ők is megfogalmazták annak a veszélyét, hogy a kapitalista és a szocialista rendszerekben egyaránt a technokrata értelmiség veszi kézbe az irányítást.⁵¹

1968 végén a fiatal értelmiségiek folyóirata, az *Új Írás* közölt egy cikket Bence Györgytől Marcuse-ról és a kialakuló baloldali diákmozgalomról. Marcuse-t téve meg kiindulási pontként, Bence

elméleti alapokat fogalmazott meg ahhoz, hogy kapcsolatba hozza egymással a budapesti diákokat a franciákkal, az amerikaiakkal és a nyugatnémetekkel. Nézete szerint a diákok a vasfüggöny mindkét oldalán az ellen az elidegenedés ellen küzdenek, amit az vált ki, hogy a kortárs egyetemi közeg, amelyben tanulnak, nem demokratikus és túlságosan technokrata szemléletű. A nyugati kapitalizmus és a keleti szocializmus ezek szerint tehát ugyanannak a modern, ipari világnak a két megjelenési formája, amely a diákokat egyformán korlátozó intézményekbe kényszeríti, küzdelmüket pedig éppen ezért ugyanannak a nemzetközi, páneurópai mozgalomnak a részévé teszi. A diákmozgalmak azonban egy nagyobb problémahalmaz egy aspektusát jelentik csupán. Bence szerint az egyetemeken tapasztalható elidegenedés csak az egyik összetevője annak az általános elidegenedési folyamatnak, amelyet a modern ipari technika idéz elő az ember termeléshez, intézményekhez és intellektuális tevékenységekhez való viszonyában.⁵²

Bence kapcsolatban állt mind Lukács budapesti iskolájával, mind az ELTE diákmozgalmának résztvevőivel, akik az 1960-as évek végén és az 1970-es évek elején az egyetemi oktatás és autonómia

alapvető átalakítására törekedtek. A diákaktivisták egyik fontos központjának számító Eötvös Kollégium már 1965-ben utat szervezett Olaszországba, 1967 decemberében pedig francia és amerikai diákokat látott vendégül.⁵³ A reformer diákbizottság egyik tagja, Bordi Károly később a Togliatti vezette olasz reformkommunista mozgalomnak azt a törekvését emelte ki, hogy hajlandónak mutatkoztak feladni a proletariátus diktatúrájának elvét, és elismerték, hogy a kommunisták számára fontos az általános választási folyamatokban való részvétel. Az ELTE reformbizottságának vezetője, Bakos István nemcsak az olasz marxisták Gramsci révén gyakorolt befolyását tartotta fontosnak, hanem a párizsi diákmozgalom hatását is, amely szerinte az 1960-as évek végén az egyetemi autonómia és önkormányzatiság kiterjesztésére ösztönzött.⁵⁴ A reformbizottság más tagjai is megemlékeznek az 1968-as francia május hatásáról.⁵⁵ Az 1969-ben az egyetemen létrehozott reform diákparlamenttel kapcsolatban Kovács András, az egyik fő szervező elmondta, hogy a párizsi Assamblée Générale diákszervezetek szolgáltak hozzá mintául.⁵⁶ Dalos György egykori radikális baloldali, maoista értelmiségi, író, aki később disszidált, így emlékszik rá, milyen reakciókat váltottak

ki belőle a francia diáktüntetések: „A párizsi május – naná! Barikádok, vörös zászlók satöbbi, ez igen! Ez tetszett nekünk. Plusz volt bennünk, minden ortodoxia ellenére, volt egy lázadás, és Nyugat, Kelet, úgy tűnt, hogy ez valami azonos dolgot képvisel.”⁵⁷

A Nyugat „európaizálása” a kései szocializmus idején

A hatalom idővel letett arról, hogy az antikapitalista Nyugat alternatív képét propagálja. Tulajdonképpen már a kezdetektől felismerték az ebben rejlő ideológiai veszélyeket, és kellő óvatossággal kerülték az újbaloldal és a nyugati diákmozgalmak eszméinek kritikátlan befogadását. Jóllehet a fontosabb szövegek és kiáltványok fordítása elkészült, gyakran kizárólag a pártelithez jutottak el, amelynek tagjai így felkészülhettek a megfelelő ellenérvekre. Ami mégis megjelent, ahhoz kritikai előszó készült, amely kifejtette e mozgalmak hibáit.⁵⁸ A nyugati újbaloldal eszméiről azonban mindinkább az a nézet terjedt el, hogy az, részben legalábbis, az antikapitalizmus kiszámíthatatlan és hatástalan romanticizálása, és hogy olyan anarchista és anarcho-szindikalista tendenciákat képvisel, amelyeket a hivatalos kommunista gondolkodás jó ideje már a

kispolgári ideológia termékeként démonizált.⁵⁹ A nyugati diákmozgalmakat a mérsékelt kritika ellenére lelkesen úgy értékelték, mint amelyek a kapitalizmus rendszerszintű romlottságát és hanyatlását, illetve a szocializmus globális méreteiben egyre erősödő vonzerejét jelzik, ugyanakkor vélt politikai éretlenségük és inkompetenciájuk révén határozták meg. Méhes Lajos KISZ első titkár 1970. március 17-én előadott, az ifjúságpolitikáról szóló jelentésében azt fejtette ki, hogy a fiatal nemzedék a saját útját keresi, és megvan a maga kollektív küldetése. Méhes szerint a fiatalok osztályküzdelmet folytattak a proletariátus oldalán, de csupán mint „segéderő”, és nem voltak képesek önálló forradalmi mozgalmat kezdeni. A nyugati diákmozgalmak antikapitalista velejárait ugyan elismerte, de nem tartotta különösebben jelentősnek őket, mivel szerinte ezek nem tekinthetők tudatos, forradalmi munkásmozgalmaknak.⁶⁰

Az 1970-es évek folyamán az elit elkezdte a Nyugat újabb image-ének kialakítását, a mind gyakrabban emlegetett gazdasági integráció kérdéseire támaszkodva. Ezt a folyamatot egyfelől az formálta, hogy a legitimitás kevésbé épült a politikai ideológiára, inkább a szakmai és a gazdasági kompetencián alapult. Az 1970-es évek köze-

pétől a nyugati kapcsolatokat sokkal inkább a felelős gazdasági cselekedés és fejlődés keretében képzelték el.⁶¹ A korabeli kifejezés, a *különböző rendszerű országok* a kapitalizmus és a szocializmus közötti különbségek jóval kevésbé agresszív leírása, mint ami az 1960-as évek közepén dívott. Másfelől azonban a rezsimitartott tőle, hogy ez a fordulat elkezdheti a fennálló rendet és azt az igényt, hogy az egy önálló és erkölcsi, társadalmi és gazdasági értelemben is felsőbbrendű ideológia képviselője. Az 1969 és 1975 közötti időszakban számos cikk jelent meg a legnépszerűbb újságokban arról, hogy a kapitalista és a szocialista rendszer között semmiféle „konvergencia” nem megy végbe.⁶²

Az 1970-es évek elején az úgynevezett konvergenciaelmélet vitáját nem lehetett egyszerűen betiltani, ám komoly érvekkel kellett szembeszállni vele, ugyanis az újabb diáknemzedék körében jól érzékelhető volt az elmélet térnyerése. Először is az fogalmazódott meg, hogy a békés egymás mellett élés, a gazdasági integráció a progresszív rezsimnek vívmánya a továbbra is imperialista kapitalista országokkal szemben:⁶³ ennek a helyzetnek a pusztasága kizárólag a szocializmus erkölcsi fölénye miatt lehetséges egyáltalán. Másodsorban azt

hangsúlyozta a hivatalos retorika, hogy a nyitottsággal nem tűnnek el a két rendszer közötti különbségek: a tulajdon és a hatalom eltérő formája ugyanis eleve felülírja a modern ipari rendszerek használatában mutatkozó „felszínes” hasonlóságokat, és kizár minden értelmes „konvergenciát”. Harmadsorban a fennálló helyzet végül a szocializmusnak a kapitalizmus fölötti *gazdasági* győzelmi eredményezi majd. Azt hirdették, hogy a gazdasági kapcsolatokról átszőtt világ számára a szocialista rendszerek előnyösebbek, és az azonos technikai feltételek és a társadalmi rendszer állítólagos magasabbrendűsége – amely tekintetben a kapitalistákat gátolja a magántulajdon – együttesen végül feltárja a szocialista rendszer magasabbrendűségét, és mindenki számára nyilvánvalóvá lesz a javak egyenlőbb elosztása. A szocializmus nem fegyveres összeütközés, hanem „békés gazdasági verseny” révén fog diadalmaskodni.⁶⁴

Az 1970-es évek elejétől a jelentősebb pártközlemények kezdték egyre inkább az európai kérdéseket, elsősorban a gazdasági és politikai együttműködést középpontba állítani. A szocialista diktatúra utolsó két évtizedében Magyarország fejlődése szempontjából döntő fontosságú volt a nyugati gazdasági kapcsolatok fejlesztése – már

csak azért is, mert egyre inkább visszaesett a részesedése a világkereskedelemben, az 1970-es évek végére pedig mind jobban eladósodott a nyugati pénzüzetek felé.⁶⁵ A Nyugat-Európával és az Észak-Amerikával folytatott kereskedelmet, illetve a modern technikai knowhow-t is fontosnak tartották annak érdekében, hogy fenntartható legyen a kormány számára vitathatatlanul elsődleges, dotált hazai fogyasztás. Ráadásul a hanyatló szovjet gazdaság egyre kevésbé volt képes támogatni a szatellitállamokat.⁶⁶ Ebben a helyzetben a szovjet vezetés elnézőbben viszonyult a Nyugat és a keleti blokk nyugati perifériája között felélénkülő kapcsolatokhoz. Az 1970-es évek végétől a magyar elit a „szocialista világhoz” való hűség eszméjét mindinkább pusztá retorikai szükségyszerűségnek tekintette, egyre kevesebb tényleges jelentést hordozott a számára.⁶⁷ 1980-ra a Szovjetunió lehetővé tette Magyarországnak számára, hogy viszonylag szabadon alakíthassa nyugat-európai kapcsolatait. Magyarország cserébe úgy állította be Moszkvához fűződő viszonyát, mint a régióban jelen lévő amerikai befolyás szükségyszerű ellensúlyát. Az 1968-ban elindult folyamat eredményeként a magyar kormány 1982-ben csatlakozott a Nemzetközi Valutaalaphoz és a Világbankhoz.⁶⁸

Ezek a tárgyalások Magyarországot az európai biztonság fenntartásában szerepet vállaló felelős és együttműködő partnerként pozicionálták újra. A magyar elit kezdett úgy tekinteni magára, mint egy olyan „kis ország” képviselőjére, amely stratégiai szempontból a Szovjetunió és az Egyesült Államok között áll: *Keleten lojális szövetséges, Nyugaton megbízható partner* – ahogy a rezsim gyakorta fogalmazott.⁶⁹

Az 1960-as évek végén és az 1970-es évek elején, a nyugati nyitás kezdeti időszakában a kelet-európai kommunista kormányok jobbra Nyugat-Európa baloldali vagy szociáldemokrata kormányaival működtek együtt, ami nagymértékben hozzájárult a magyar elitnek ahhoz az érzéséhez, hogy van lehetőség a „progresszív Nyugattal” való együttműködésre. Ez a helyzet azonban 1980 körül megváltozott, ugyanis számos nyugati országban jobboldali és konzervatív kormányok kerültek hatalomra. Ennek következtében feléledtek a korábbi hidegháborús ellentétek, főként azért, mert a kelet-európai kommunista rezsimeket a Nyugat jóval agresszívabb kritikával illette amiatt, hogy nem felelnek meg a demokratikus normáknak.⁷⁰

Az 1980-as évek során végig ez a Janus-arcú politika uralkodott.

Magyarország ugyan lojális maradt – noha a szovjet tábor politikai és gazdasági szervezeteiben egyre kevesebb lelkesedéssel vett részt –, ugyanakkor határozott erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy szoros kapcsolatokat ápoljon a Nyugattal. 1988-ban Magyarország ismét fölvette a diplomáciai kapcsolatot Izrael állammal. A lépés szimbolikus jelentősége volt igazán nagy: a szocialista Kelet ugyanis is Izraelt jó ideje már az amerikai imperializmus szövetségesének és a legitim posztkoloniális arab nacionalizmus elnyomójának tekintette (ez utóbbi kritika gyakran antiszemita üzenetet is hordozott). Ez a diplomáciai húzás arról a törekvésről tanúskodott, hogy Magyarország a nemzetközi együttműködések során elszántan távolodott a hagyományos, szovjet típusú internacionalizmustól, és közeledett a Nyugat felé. Szintén 1988-ban Magyarország a felvételét kérte az Európa Tanácsba, valamint kapcsolatba lépett az Európai Parlamenttel és a NATO-val. Mindezek mellett a régió országai közül elsőként kereskedelmi és gazdasági megállapodást írt alá az Európai Gazdasági Közösséggel. Jóllehet 1989-ig nem lépett ki sem a Varsói Szerződésből, sem a KGST-ből, a szocialista diktatúra utolsó éveiben ezek a kapcsolatok szinte teljesen szimbolikussá váltak. 1988-ban

a kormány nem engedélyezte, hogy a keleti blokk közös hadgyakorlatára magyarországi helyszínen kerüljön sor, és annak a szándékának is hangot adott, hogy inkább a nyugati közös piachoz csatlakozna, semmint a szocialista piac tagja maradjon.⁷¹

Az 1970-es évek végétől a rezsim összeomlásáig közgazdászok és külpolitikai szakértők nyíltan bírálták a KGST-n belüli gazdasági együttműködést, mesterséges és kontraproduktív integrációnak nevezték, mivel az nem az egyes tagállamok tényleges nemzeti érdekei alapján, hanem geopolitikai kényszer miatt jött létre.⁷² Ám csak nagyon kevesen érveltek Magyarország kilépése mellett – közéjük tartozott Fábíán Anna, aki 1984-ben kijelentette, hogy a KGST nem megoldás Magyarország gazdasági problémáira.⁷³ A szakértők többsége jellemzően úgy vélte, hogy a gazdasági fellendülés érdekében a kelet-európai országoknak Keleten kell létrehozniuk a nyugat-európaihoz hasonló gazdasági integrációt. Ezt a modellt tartották képesnek arra, hogy alkalmazkodni tudjon a magyar politika számára az 1970-es és 1980-as években a legfőbb megpróbáltatást jelentő gazdasági válságokhoz és kihívásokhoz.

A hatalom birtokosai az 1980-as évek során kezdtek beszélni „közös európai érdekekről” és foglalkozni az „európai szolidaritás” kérdéseivel. Az évtized második felére a politikai kultúrában előtérbe került a közös „európai érdek”, és nem csupán a pártvezetés és a párt-hoz kötődő gazdasági és külpolitikai szakértők megnyilatkozásaiban, hanem az állami tudományos intézetekben és az egyetemeken dolgozó értelmiségiek narratíváiban is. Az elit képviselői már az államszocializmus összeomlása előtt is mindinkább Magyarország „felelősségteljes európai integrációjának” politikai előmozdítóiként tekintettek magukra.⁷⁴ Mindenestre a különféle non-konform csoportok és aktivisták egyre határozottabban vonták kétségbe azt az elképzelést, hogy a rezsim a gazdasági és diplomáciai kapcsolatokra fókuszálva, valamint Magyarországot ügyesen a Szovjetunió és a kapitalista Nyugat közé pozicionálva levezényelheti az Európába való visszatérést. Elutasították az államnak azt az igényét, hogy képviselje Magyarországot Európában; azzal érveltek, hogy az országot a tőle idegen kommunista kísérlet elszakította az európai hagyományoktól. Az 1980-as évekre az Európához való visszatérés eszméje egyesítette a kommunista hatalom bírálóinak – a kulturális, a politikai és a társas-

dalmi alapon kritizálók – egészen széles körét. A politikai ellenzék, a szegénységellenes, az emberi jogi és a békeaktivisták mind egy alternatív Európa képét mutatták fel. A „Nyugat” az ő számukra erkölcsi tartalommal rendelkezett: inkább az emberi jogokkal, szabadsággal és az egyenlőséggel azonosították, semmint csupán a nemzetközi kapcsolatokról szóló elit tárgyalásokkal. Az új emberjogi diskurzus modelljét az 1975-ös helsinki kongresszus határozta meg.⁷⁵

E folyamatokkal párhuzamosan az értelmiségiek, elsősorban a történészek vitát kezdtek Magyarországot geopolitikai pozicionálásáról. A magyar társadalmi és kulturális fejlődést a meghatározó értelmezési keret a tágabb kelet-európai folyamatok részének tekintette, ezt a felfogást azonban az 1970-es évektől egyre többen megkérdőjelezték.⁷⁶ A legnagyobb hatású munka ebben a témában Szűcs Jenő Európa három történeti régiójáról szóló, 1983-ban megjelent híres műve volt. Szűcs fenntartotta a Kelet-Európa és Nyugat-Európa közötti különbségtételt, de egy harmadik történeti régiót is leírt, ez volt Közép-Európa, és Magyarország a történeti Csehországgal és a Lengyel-Litván Nemzetközösséggel együtt ide tartozott. Szűcs Jenő érvelé-

se nemcsak azt rejtette magában, hogy a Szovjetunió(-Oroszország) vezette Kelet-Európa Magyarországot eltérítette természetes nyugati orientációjától, hanem azt is, hogy Magyarország jövője a Nyugathoz kötődik. Jóllehet Közép- és Nyugat-Európa társadalmi között jelentős strukturális különbségek adódtak, Szűcs szerint ezek magyarizata korántsem alapvető és kibékíthetetlen különbségekben rejlik, hanem abban, hogy a közép-európai államok megkésve léptek a nyugatosodás útjára.⁷⁷ Szűcs narratívája tehát a „Nyugat” egy olyan új konceptualizációját nyújtotta, amely nem merült ki abban, hogy a gazdasági és politikai együttműködés terén nyilvánvaló partnernek tekintette, hanem emellett – hasonlóan ahhoz, amit egyes kortárs pártértelmiségiek is előszeretettel hangoztattak – természetes követendő modellként állította az újradefiniált „közép-európai” társadalmak elé. Olyan kortársak számára is, mint a Csehszlovákiából száműzött Milan Kundera vagy a lengyel Czesław Miłosz, Közép-Európa lett az terminus, amelynek révén az ide tartozó társadalmak de facto nyugati, antibolsevik identitásra tarthattak igényt.⁷⁸

Érdekes módon az, ahogyan a kései szocializmusban Magyarország

nemzetközi helyzetét értelmezték, illetve ahogyan a „Nyugatról” gondolkodtak, 1989 után is erőteljesen alakította a politikai kultúrát. A Magyarország lényegét tekintve „európai identitására” és az Európához való visszatérés szükségszerűségére vonatkozó elképzelések – amelyek a kései szocializmus idején a szocialista elit és a diszsidensek diskurzusának egyaránt uralkodó elemei voltak – központi szerepet játszottak abban, ahogyan a poszt-szocialista elitek és általában a lakosság az országnak az Európai Unióba vezető útját az 1990-es évek végén és a 2000-es évek elején értelmezte.⁷⁹

Ez pedig hatással volt a teljes politikai paletta politikusaira. Az 1990-es évek elején az Antall József vezette első, konzervatív kormánykoalíció számára ez bizonyos, az európai kulturális örökség fontos részét adó keresztény-konzervatív értékekhez való visszatérést jelentette. Még a demokratikus szocialista mezet öltő, és 1994-ben újra hatalomra kerülő egykori kommunisták is olyan politikai erőként állították be magukat, amely számára magától értetődik, hogy visszavezeti az országot „Nyugatra”. Sőt, ezt az állításukat alátámasztandó, még a szocialista éra alatti múltjukat is újraírták: az elődeik által az 1960-as évek végén, az 1970-es évek elején még élesen támadott kon-

vergenciaelméletre támaszkodva azt állították, hogy amennyire a körülmények lehetővé tették, már a hidegháború végén is nyugatosították a társadalmat, amikor pedig Gorbacsov felemelkedése az 1980-as évek végén lehetővé tette, európai típusú szociáldemokratákká lettek.⁸⁰ A lakosság szélesebb körei az Unió bővítésére úgy tekintettek, hogy az Magyarország kulturális és történeti identitásának magától értetődő következménye, és azt várták, hogy a Nyugat eleget tesz a kötelezettségének, és visszavezeti a régiót Európába –, ha már a kommunizmustól nem sikerült megmentenie.

Hasonlóan szembeszökő az a jelenség, hogy egyes kritikus, euroszkeptikus hangok a kései szocialista időkből származó, elsősorban az imperialista vagy a romlott Nyugatra vonatkozó elképzeléseket visszhangoztak. Feltűnő, hogy az uniós csatlakozással sokszor úgy foglalkoztak, mintha nem is egy politikai intézmények és hálózat keretében megvalósuló tagságról lenne szó, amely majd kihat az ország állampolgárainak gazdasági és társadalmi helyzetére, hanem mintha a Nyugat elképzelt kulturális sorsában osztoznánk. Éppen ezért a kritikák nagy része sem gazdasági vagy politikai érveléssel operált,

amely a tagsággal járó előnyökre és hátrányokra világított volna rá, hanem azokat a veszélyeket állították középpontba, amelyek Magyarország kultúráját és identitását fenyegetik: vagyis olyan kérdéseket, mint a népi kultúra elvesztése, vagy az ország hagyományos termékeinek – szeszes italok és húsételek – kényszerű elhagyása. Keresztény, konzervatív és nacionalista csoportok súlyos aggodalmaiknak adtak hangot azzal kapcsolatban, hogy az európai kozmopolitizmus majd hogyan gyengíti meg a határokon innen és túl élő magyarokból álló „kulturális nemzet” kötelékeit. Ebből a szempontból egymástól igen különböző csoportok számára – a neotradicionalista folklorista értelmiségiektől kezdve a globalizmus-ellenes és antikapitalista mozgalmakon keresztül a szélsőséges jobboldali ideológiák képviselőiig – „Európa” és a „Nyugat” kvázi- vagy tényleges kolonialisták közössége, akik azzal fenyegetnek, hogy tönkre teszik a kis közép-kelet-európai országok törékeny kultúráját és gazdaságát.⁸¹ Érdeemes megjegyezni, hogy ez a kép egyszerre épít a kései szocialista ideológia „imperialista Nyugat” felfogására, illetve a kései szocialista máskéntgondolkodók Közép-Európa-fogalmára, miszerint ez a térség Kelet és Nyugat között terül el, az itt élők ennek a köztes állapotnak köszönhetően

pontosan értik az európaiság lényegét, és annak valódi védelmezői. 2010 után aztán a legfelsőbb kormányzati körökből elkezdtek megkérdőjelezni Magyarország köztes állapotának ezt a fajta értelmezését. A konzervatív Orbán-kormány kísérletet tett arra, hogy az országot gazdasági szempontból „Kelet felé” fordítsa (*keleti nyitás*): Szingapúr, Kína és Közép-Ázsia dinamikusan fejlődő kapitalizmusaiban látták az ellenszert az európai modell 2008-as válságot követő gazdasági bénultságára. Ezzel egyidejűleg az új kultúrpolitika nem Magyarország magától értetődő és magasrendű európaiságára helyezte a hang-

súlyt, hanem „eurázsiai” voltára, miközben újonnan megjelenő, radikális csoportosulások, gyakran kormányzati támogatással felélesztették a nacionalista turáni ideológiákat, amelyek szerint a magyarok Közép- és Kelet-Ázsia területeiről származnak, és „természetes” kulturális közegük is ott található.⁸² Ezzel Magyarország Nyugaton belüli kulturális és geopolitikai újrapozicionálásának – 1960-as években kezdődött és a fentebbiekben vázolt – folyamata súlyos ideológiai kihívással került szembe.

FORDÍTOTTA NAGY MÓNICA
ZSUZSANNA

JEGYZETEK

1. Az új kép kialakításáról más kontextusban pl. Anne E. Gorsuch: *From Iron Curtain to Silver Screen. Imagining the West in the Khrushchev Era*, in György Péteri, szerk.: *Imagining the West in Eastern Europe and the Soviet Union* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2010), 153–171., 170. sk.
2. Karczag Gábor: *Ernesto Che Guevara* (Budapest: Kossuth, 1969), 163. sk.
3. Az 1960-as évek végének hivatalos álláspontját világosan megfogalmazza Kende István írása, *Peaceful Co-existence: Its Interpretation and Misinterpretations*, *Journal of Peace Research* 5, 4 (1968), 352–363.
4. Csizmadia Ervin: *Diskurzus és diktatúra. A magyar értelmiség vitái Nyugat-Európáról a késő Kádár-rendszerben* (Budapest: Századvég, 2001), 30. skk.
5. Békés Csaba: *A kádári külpolitika, 1956–1968: Látványos sikerek – „látthatatlan konfliktusok”*, in uő, szerk., *Európából Európába. Magyarország konfliktusok keresztüztüében, 1945–1990* (Budapest: Gondolat, 2004), 237–256; Földes György: *Kádár János külpolitikai nézetei (1957–1967)*, in Pritz Pál, szerk.: *Magyarország helye a 20. századi Európában* (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 2002), 135–141; Békés Csaba: *Magyarország, a szovjet blokk, a német kérdés és az európai biztonság 1967–1975*, in Tischler János, szerk., *Kádárizmus mélyfúrások* (Budapest: 1956-os Intézet, 2009), 315–346.

6. Somlai Katalin: Ösztöndíjjal Nyugatra a hatvanas években. Az Országos Ösztöndíj Tanács felállítása, in Tischler János, szerk.: *Kádárizmus mélyfúrások*, 273–314.
7. Johanna Bockman: *Markets in the Name of Socialism: The Left-Wing Origins of Neoliberalism* (Stanford, CA: Stanford University Press, 2011), 127. skk.
8. Kadarkay A. Árpád: Hungary: an Experiment in Communism, *Political Research Quarterly* 26, 2, (1973), 291 sk.; a diákok bővülő lehetőségeiről lásd Somlai: Ösztöndíjjal Nyugatra a hatvanas években, 273–314; illetve Békés Csaba: A kádári külpolitika, 1956–1968: Látványos sikerek – „lát-hatatlan konfliktusok”, in uő, *Európából Európába. Magyarország konfliktusok keresztüztüzeiben, 1945–1990* (Budapest: Gondolat, 2004), 237–256.
9. Burucs Kornélia: Rokonlátogatás, üdülés – nyolcing és orkánkabát, *História* 5, 3, (1983), 26–8, 26.
10. Kadarkay: *Hungary*, 292.
11. Kádárbeszéde az Ifjúsági Kongresszuson 1964. december 12-én; Budapest, Magyar Televízió közvetítése, 15,45.
12. Az 1960-as években Jugoszláviában végbemenő, hasonló folyamatokról lásd Radina Vučetić, *Koka-kola szocializmus. Amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka* [Coca-cola szocializmus. A jugoszláv populáris kultúra amerikanizálódása az 1960-as években] (Beograd: Službeni glasnik, 2012).
13. Radio Free Europe (a továbbiakban: RFE/RL) Research Report, 1970. október 28. ‘Hungary’s Windows to the West’, 22–23, 300-8-3-13584, Open Society Archives, Közép-európai Egyetem, Budapest (a továbbiakban: HU OSA).
14. RFE/RL Research Report, 1976. február 28., HU OSA, 300-40-2-4. doboz.
15. James Mark interjúja Pór Györggyel, Brüsszel, 2009. március 13. (kézirat – mint a többi jelölés nélküli interjú).
16. RFE/RL Research Report, 1970. október 28. ‘Hungary’s Windows to the West’, HU OSA, 300-8-3-13584.
17. James Mark interjúja Gyáni Gáborral, Budapest, 2008. szeptember 13.
18. Aczél György beszéde az MSZMP Pártfőiskolán hangzott el 1968 áprilisában.
19. 1968-ban, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat (TIT) ülésén elhangzott beszédből, *Valóság* 12 (1969. január), 2.
20. Péteri György: Introduction: The Oblique Coordinate Systems of Modern Identity, in uő, szerk.: *Imagining the West in Eastern Europe and the Soviet Union* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2010), 1–12., 8.
21. Uo. 10.
22. Patkó Imre – Rév Miklós: *Vietnam* (Budapest: Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1960), 18., 39., 76–77., 96–97., 152., 159.
23. Stanley B. Ryerson: Amerikai életforma. Illúzió és realitás, *Valóság* 5 (1962. április), 132–133.
24. Világifjúsági Fórum, *Valóság* 5 (1962. február), 128–129.
25. Lásd pl. Ernst Fischer: Elidegenülés, dekadencia, realizmus, *Valóság* 6 (1963. február), 135–138
26. Makai György – Schiffer Pál, szerk.: *Száz kép Vietnamból* (Budapest: Országos Béketanács, 1966); Máté

- György et al., szerk.: Vietnam. Szemünk láttára (Budapest: Interpress, 1973).
27. Lásd ezt az álláspontot a Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség (KISZ) jelentéseiben, 1968. november, Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár, Budapest (a továbbiakban: PIL); 289/3/252, 46. sk.
28. Lásd pl. Mikle János: Diákmozgalmak a fejlett tőkésországokban, *Ifjúkommunista* 12 (1968. július), 18–19; Az ifjúsági mozgalmak fellendülése a tőkésországokban, *Ifjúkommunista* 12 (1968. október), 24–27.; Almási Miklós: Rudi Dutschke és a nyugatnémet „nyugtalan ifjúság”, *Kritika* 6 (1968. június), 26–29.
29. Lásd pl. a 125 17 és 18 éves körében végzett felmérést: Faragó Vilmos: Kis ország, *Élet és Irodalom*, 1967. január 7. A kommunista ifjúsági jelentések gyakran a nemzetközi helyzetre való tekintettel értékelték a fiatalok érzéseit, lásd pl. KISZ Intéző Bizottság jelentése, 1967, amely szerint a fiatalok határozottan szolidárisak Vietnámmal, és soha nem téveszti meg őket a nyugati társadalmakról szóló burzsoá propaganda, PIL 289/3/210.
30. Kovács Gábor: Revolution, Lifestyle, Power and Culture, in Rainer M. János et al., szerk.: *Muddling Through in the Long 1960s: Ideas and Everyday Life in High Politics and the Lower Classes of Communist Hungary* (Budapest: 1956-os Intézet, 2005), 27–52, 29.
31. Lásd pl. Almási: Rudi Dutschke és a nyugatnémet „nyugtalan ifjúság”.
32. RFE/RL Research Institute, Hungarians Block East-West Workers’ Survey, 1971. december 2., HU OSA 300-8-3-13602. Magyarország kezdetben vállalta a részvételt, de végül megtagadta az adatszolgáltatást, vélhetően nem egészen függetlenül attól, hogy a projekt a munkásdemokráciát, illetve a munkások és a vezetés kapcsolatát állította középpontba. Jugoszlávia ezzel szemben részt vett a vizsgálatban.
33. „Jöttek is nyugatról emberek, Magyarország nem volt hermetikusan elzárva a külvilágtól. Tehát lehetett tudni, hogy mi történik a világban. Lehetett hallgatni nyugati rádiót... jöttek ide először, hozzánk legfőképpen Amerikából Arató András, Fekete János... Leveleztünk, nagyon-nagyon sűrűn leveleztünk.” Apor Péter interjúja Vajda Mihállal, Budapest, 2008. november 25.
34. Apor Péter interjúja Heller Ágnessel, Budapest, 2008. december 17.
35. Vajda Mihály: Az ontológia aktualitása, *Kritika* 6 (1968. július), 29–33., 30.
36. Heller Ágnes: *A morál szociológiája vagy a szociológia morálja* (Budapest: Gondolat, 1964), 30–42. Heller Ágnes: A marxi forradalomelmélet és a mindennapi élet, *Kritika* 6 (1968. december), 45–51., 50.
37. Heller: *A morál szociológiája*, 30–55.
38. Apor Péter interjúja Somogyi Győzővel, *Alföld*, 2008. november 7.
39. Apor Péter interjúja Diószegi Lászlóval (Budapest, 2008. december 1.), valamint Hajba Jutkával (Budapest, 2009. március 2.).
40. Apor Péter interjúja Sajgó Csanáddal, 2009. január 26.
41. Apor Péter interjúja Hajba Jutkával, Budapest, 2009. március 2.

42. Főcze Lajos, KISZ egykori titkára írt félelmeiről az *Ifjúkommunista* hasábjain 1971-ben, kifejtve, hogy a korabeli fiatal műszaki szakemberek és közgazdászok a szocialista forradalmat csupán politikai értelemben tartották fontosnak, a kor legfőbb sajátosságának a tudományos-technikai forradalmat tekintették. Főcze Lajos: „Fiatal mérnökök és közgazdászok”, *Ifjú Kommunista* (1971. augusztus–szeptember), 8 sk.
43. Rendőrségi jelentés Pór Györgyről, 1968. január 27., 1968. február 15. és 22., 1200/20, V-154419/1, 22, 26, 76, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL).
44. Révai Gábor: Gazdaság, 1200/20, V-154419/1, 167 sk., ÁBTL.
45. Révai Gábor: Gazdaság, 1200/20, V-154419/1, 167, ÁBTL.
46. Révai Gábor: Gazdaság, 1200/20, V-154419/1, 167, ÁBTL.
47. Simon Tormey, Ágnes Heller: *Socialism, Autonomy and the Postmodern* (Manchester/New York: Manchester University Press, 2001), 8.
48. „A marxi gondolkodás számos kategóriája újra előtérbe került, s módot adott a kérdések újszerű megvilágítására. Itt elsősorban az elidegenedés, a nembeli lényeg, a társadalmi alternatívák, a praxis kategóriáira gondolok. Nemzetközi mozgalomról van szó.” Heller Ágnes: *A szándéktól a következményig: Előadások az általános etikáról* (Budapest, Magvető Kiadó, 1970), 7.
49. Heller Ágnes: *Mindennapi élet* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970), 58.
50. HU OSA 300-40-2-Box 84; lásd még Lukács György: *A demokratizálódás jelene és jövője* (Budapest, Magvető Kiadó, 1968). A fejlődésről és a modernizációról szóló, blokkokon átívelő vitákról lásd Jörg Requate: *Visions of the Future: GDR, CSSR and the Federal Republic of Germany in the 1960s*, in Heinz-Gerhard Haupt – Jürgen Kocka, szerk.: *Comparative and Transnational History: Central European Approaches and New Perspectives* (New York/Oxford: Berghahn Books, 2009), 178–203, 181–186.
51. Kovács: *Revolution*, 48. sk.
52. Bence György: Marcuse és az újbaloldali diákmozgalom, *Új Írás* 8 (1968. szeptember), 95–102.
53. Bakos István: Titkári beszámoló az Eötvös József Kollégium Diákbizottságának az 1967 évben végzett munkájáról, in uő, szerk.: *Közszolgálatban* (Budapest: Püski, 1994), 60., 57–65.
54. Apor Péter interjúja Bakos Istvánnal, Budapest, 2008. november 19.
55. Standeisky Éva: Az én hatvannyolcam, in Kozák Gyula, szerk.: *Kádárizmus: átereszek* (Budapest: 1956-os Intézet, 2010), 263–274, 267; „Engem nagyon kevésbé érdekel, ki és hol szúrta le Petőfit Segesvárnál, és hogy hol van eltemetve”, Rigó Máté interjúja Margócsy Istvánnal, *Sic Itur Ad Astra* 59 (2009), 7–17., 8.
56. Apor Péter interjúja Kovács Andrásal, Budapest, 2009. január 20.
57. Apor Péter interjúja Dalos Györggyel, Budapest, 2009. április 17.
58. Gombár József: Bevezető, in Fencsik László, szerk.: *Diákmozgalmak Nyugaton* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1969), 5–47.
59. Köpeczi Béla: *Az „új baloldal” ideológiája* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1974).

60. A KISZ Központi Bizottságának vitája az ifúságpolitikáról, vö. Méhes Lajos jelentése, 1970. március 17., *PIL* 289/2/55, 24–54.
61. Balogh András: A Harmadik Világ válsága és a nemzetközi kapcsolatok, *Külpolitika*, 11 (1984).
62. Két ilyen világosan argumentált cikk volt a népszerű lapok hasábjain, Darvasi István *Konvergencia?* (*Magyar Hírlap*, 1970. szeptember 27.), illetve Fukasz György *Elhalványulnak a különbségek?* (*Népszava*, 1972. december 2.) című írása. 1972 májusában a Magyar Rádió is közvetített egy vitát ezekről a kérdésekről, John Kenneth Galbraith amerikai közgazdász és Simai Mihály világgazdasági szakértő részvételével: *Magyar Nemzet*, 1972. május 3., 47.
63. Lásd Maris János: *Diafilm, A kapitalista világrendszer felbomlása, az imperializmus törekvései és lehetőségei* (MDV Budapest, 1977), mely itt elérhető: <http://dia.osaarchivum.org/public/index.php?fs=2217&search=2&page=1>.
64. Lásd pl. Végh Attila: A békés egymás mellett élés politikája, *Ifjúkommunista*, 25, (1981. március), 42–45. A szerző azt érzékelteti az ifjú propagandistáknak szóló tanácsában, hogy „A szocializmus és a kapitalizmus történelmi harcának kimeneteletét ne a fegyverek, hanem a békés gazdasági verseny [...] döntsék el.” (43.)
65. Mivel 1979 elejére Magyarország külföldi adóssága elérte a 10 milliárd amerikai dollárt, a Politikai Bizottság megszorító intézkedések bevezetéséről döntött. Lásd György Földes, *Az eladósodás politikatörténete*, (Debrecen: Maecaenas, 1995), 213–215.
66. Berend T. Iván: *An Economic History of Twentieth-century Europe: from Laissez-faire to Globalization* (Cambridge and New York: Cambridge University Press, 2006), 182–189. Az 1970-es évek végén, annak eredményeként, hogy a magyar kormány igyekezett kiaknázni a helsinki folyamat kínálta lehetőségeket, ezek a kapcsolatok egyre bővültek; lásd Békés Csaba: A helsinki folyamat hatása a magyar külpolitikai gondolkodásra. Az európai biztonsági folyamat előzményei, in Pritz Pál et al., szerk.: *Magyar külpolitikai gondolkodás a 20. Században* (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 2006), 155–169., 161.
67. Germuska Pál: Failed Eastern integration and a partly successful opening up to the West: the economic re-orientation of Hungary during the 1970s, *European Review of History: Revue européenne d'histoire*, 21, 2 (2014), 278. Germuska szerint 1977-ben jött el az a pillanat, amikor Kádár János és a gazdasági felsővezetés végül is elfogadta a szélesebb körű világgazdasági kapcsolatok új modelljét.
68. Békés: A helsinki folyamat, 154. A szocialista piacgazdaság pozitív fogadtatásáról a Világbanknál, továbbá arról, hogy ebben az időszakban nagy számban alkalmaztak baloldaliakat az intézménynél, lásd Bockman, *Markets*, 177 sk.
69. Békés: A helsinki folyamat, 155.
70. Csizmadia: *Diskurzus és diktatúra*, 167.
71. Kiss J. László: A kádárizmustól az EU-tagsáig: a magyar külpolitika

- metamorfózisa, in Gazdag Ferenc – Kiss J. László, szerk.: *Magyar külpolitika a 20. században* (Budapest: Zrínyi Kiadó, 2004), 45–78., 48. sk.
72. Csizmadia: *Diskurzus és diktatúra*, 40., 55. sk., 63., 65. skk; Kádár Béla: Illeszkedési irányzatok a nyugat-európai kis országokban, *Külgazdaság* 25, 7, (1981. július), 31.
73. Fábíán Anna: A külgazdasági alkalmazkodóképesség nem gazdasági összetevői, *Közgazdasági Szemle* 31, 3 (1984), 281–289., 286.
74. Kiss: A kádárizmustól az EU-tagságig, 46.
75. Csizmadia: *Diskurzus és diktatúra*, 74., 77., 177.
76. Maciej Janowski – Constantin Iordachi – Balázs Trencsényi: Why Bother about Historical Regions? Debates over Central Europe in Hungary, Poland and Romania, *East Central Europe* 32, 1–2 (2005), 5–58., 12. skk.
77. Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról, *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungariae* 29 (1983), 131–184.
78. Wolf Lepenies: *The Seduction of Culture in German History* (Princeton, NJ/Oxford: Princeton University Press, 2006), 178–185.
79. Lásd pl. Esterházy Péter: Ha minden jól megy című esszéjét, in uő, szerk.: *Egy két haris* (Budapest: Magvető Kiadó, 1996), 87–90.
80. Laczó Ferenc: ‘The Many Moralists and the Few Communists’: Approaching Morality and Politics in Post-Communist Hungary, in Michal Kopeček, szerk.: *Past in the Making: Historical revisionism in central Europe after 1989* (Budapest: Central European Press, 2008), 145–167., 159.
81. Schöpflin György: A modern nemzet (Máriabesnyő et al.: Attraktor, 2003), 62–66., 160–180.
82. A jelenség kialakulásáról a szélsőjobb oldali politikában és a mindennapokban lásd Emel Akçalı – Umut Korkut: Geographical Metanarratives in East-Central Europe: Neo-Turanism in Hungary, *Eurasian Geography and Economics*, 53, 5 (2012), 596–614; Emel Akçalı: Hungary, in Pelin Ayan Musil – Juraj Mahfoud, szerk.: *Public Portrayal of Turkey in Visegrad Countries* (Anglo-American University, 2013), 48–50.

**ÁLLJ FEL A FOTELBŐL
ÉS CSATLAKOZZ!**
info.nyomtassteis@gmail.com

NYOMTASSZ TE IS
HÍREK, AMELYEK NEM JUTNAK EL MINDENKIHEZ
WWW.NYOMTASSTEIS.HU

TAMOGASSZ TE IS!
Magnetbank
16200223-10026139
eDemokrácia Műhely Egyesület

© Fortepan, Urbán Tamás